

WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE

CZASOPISMO GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
I POLSKIEGO TOWARZYSTWA STATYSTYCZNEGO

220 LAT POLSKIEJ STATYSTYKI PUBLICZNEJ

W poprzednim wydaniu „WS” informowaliśmy o przebiegu seminarium naukowego zorganizowanego z okazji Dnia Statystyki Polskiej, obchodzonego w tym roku po raz pierwszy. Obecnie zamieszczamy 3 referaty wygłoszone 9 marca br. w Sali Kolumnowej Sejmu RP. Kolejne wydrukujemy w następnym numerze naszego periodyku.

Juliusz ŁUKASIEWICZ

Spisy ludności w Polsce i na ziemiach polskich do 1939 r.

Spisami ludności władze państwowe interesowały się właściwie od początku ich istnienia. Takie badania spotykamy wszędzie tam, gdzie występuje świadoma swych celów organizacja państwowa. Pierwsze spisy pojawiły się w trzecim tysiącleciu przed naszą erą w Egipcie. Najszerszy zasięg miał spis rzymski dokonywany przez 500 lat. Nie był to w rzeczywistości powszechny spis ludności. Służył bądź celom podatkowym, bądź militarnym. Nie obejmował wszystkich mieszkańców, nie był imienny i nie dotyczył konkretnej daty. Nawet ten, o którym pisano: *I stało się w one dni, że wyszedł dekret od cesarza Augusta, aby spisano wszystek świat* — nie obejmował m.in. niewolników. Spis ludności Izraela, za czasów króla Dawida, dotyczył *mężów zacnych, miecza dobywających* — trwał 9 miesięcy i 20 dni.

W wiekach średnich nie było spisów ludności, zadowalano się wykazami jednostek podlegających opodatkowaniu. Sytuacja zaczęła się zmieniać w XVII w., gdy w niektórych miastach lub prowincjach zaczęto dokonywać obliczeń liczby ludności.

Podkreślić należy, że faktycznie liczba ludności pozostawała przez długie lata poza świadomością społeczną i nie była znana nawet wybitnym uczonym. Sądzono, że w starożytności była ona znacząca, np. że w cesarstwie rzymskim mieszkało 410 mln osób, a potem w Europie liczba ta stale się zmniejszała. Słynny Monteskiusz jeszcze w 1721 r. pisał: *Istnieje na ziemi ledwie dziesiąta część ludzi, którzy zamieszkiwali ją w dawnych czasach. Zdumiewającym jest jak nasz glob wyludnia się z każdym dniem. Jak tak pójdzie dalej, za dziesięć wieków będzie jedynie pustynią.*

Nowoczesne pojęcie powszechnego spisu ludności ukształtowało się w XVIII w. Pierwszym państwem, które przeprowadziło powszechny spis ludności według nowoczesnego kryterium była Szwecja, gdzie dokonano go w 1749 r., a następnie powtarzano co 5 lat. W 1790 r. powszechny spis ludności odbył się w Stanach Zjednoczonych, w 1800 r. we Francji, a w 1801 r. w Anglii, gdzie powtarzano je co 10 lat.

W Polsce dane o liczbie ludności pojawiają się w rejestrach podatkowych i lustracjach królewskich od XVI w. Właściwy rozwój zainteresowania tymi danymi następuje od lat 40. XVIII w., głównie przez Kościół katolicki. Pojawiły się spisy ludności poszczególnych diecezji. Pierwszym z nich był spis tabelaryczny dokonany w diecezji płockiej w 1742 r., a następny — w diecezji krakowskiej w latach 1747 i 1748. Podobne spisy przeprowadzono później w innych diecezjach. Najobszerniejszą tematykę obejmował spis zrealizowany w 1787 r. Spisy te miały poważne braki dotyczące m.in. niepełnego ujęcia dzieci do lat 7, a także osób innych wyznań. W 1777 r. odbył się pierwszy w Polsce spis ludności miast (w niektórych z nich był powtarzany). Odnotować trzeba spis ludności Warszawy z 1787 r., był to pierwszy w Polsce spis jednodniowy. Niestety, wyniki wymienionych spisów nie zostały opublikowane.

Pierwszy spis ludności całego państwa był wynikiem uchwały Sejmu Czteroletniego z 22 czerwca 1789 r. Właśnie 220 lat temu — 9 marca 1789 r. — wniosek o jego przeprowadzenie zgłosił Fryderyk Moszyński. On też, 19 kwietnia 1790 r. przedstawił Sejmowi sumaryczne wyniki spisu, a następnie, co ważne, opublikował je. Spis ten nie był imienny, jednodniowy ani powszechny. Nie podlegała spisowi szlachta i duchowieństwo, znacznie zaniżono liczbę ludności żydowskiej. Wyniki spisu nie uzyskały uznania nawet współczesnych. Pisano: *Ludność... ukazana jest tak niedokładnie, że nikt jej wierzyć nie może i wstyd tylko narodowi przynosząca, że w tak obszernym kraju, tak mało ludności.* Jednak była to jedna z pierwszych na świecie prób dokonania powszechnego spisu ludności całego państwa.

Następnym powszechnym spisem, zorganizowanym przez polskie władze, był spis dokonany tuż po powstaniu Księstwa Warszawskiego. Trwał od 23 lipca 1807 r. do końca 1808 r. Był pierwszym spisem imiennym. Spis nie objął wszystkich mieszkańców. H. Grossman stwierdził, że rzeczywista liczba ludności była większa o ponad 28%. Ówczesne władze zdawały sobie z tego sprawę i już od 7 października 1809 r. do marca 1810 r. przeprowadzono nowy spis, z którego wyników uzyskano bardziej prawdopodobną liczbę ludności, jak też

pełniejszy obraz demograficzny społeczeństwa. Grossman oceniał, że zaniżył on liczbę ludności o 8%.

W czasach Królestwa Polskiego i na ziemiach zaboru rosyjskiego przez ponad 85 lat nie odbył się żaden spis ludności. Polska i rosyjska szlachta były im przeciwnie. Według nich głowy chłopskie nie mogły być dodawane do szlacheckich, a głowy żebraków do książęcych. „Porównanie głów” było dotkliwą obrazą. Szlachta wołyńska pisała: *Co to my Hotentoci, by nas opisywać*. Powróciły więc spisy diecezjalne i miejskie. Wyróżniał się jednodniowy spis ludności Warszawy z 1882 r. Badano strukturę ludności m.in. według stanu cywilnego, wyznaniowego i zawodowego. Przeprowadzono też kilka spisów gubernialnych; pierwszy odbył się w 1881 r. w guberni płockiej.

Jedyny powszechny spis ludności w cesarstwie rosyjskim odbył się 9 lutego 1897 r. Badano szczegółowo: płeć, wiek, narodowość, wyznanie, stan cywilny, miejsce urodzenia, stan społeczno-zawodowy i wykształcenie. Wyniki tego spisu opublikowano w skali miast i powiatów dla każdej guberni. Ogólna ocena tego spisu jest zdecydowanie pozytywna. Zastrzeżenia budzą dane dotyczące struktury wyznaniowej. Na pewno zawyżono liczbę ludności prawosławnej, włączając do niej wielu byłych unitów. W badaniu struktury ludności według wieku występowała dążność do zaokrąglania do liczb kończących się zerem. W latach późniejszych na uwagę zasługuje spis ludności guberni warszawskiej przeprowadzony w 1912 r.

Inna była sytuacja na ziemiach polskich pod panowaniem Austrii i Prus. W państwach tych liczny i scentralizowany aparat rządowy dążył do jak najlepszego poznania liczby ludności i jej struktury.

W cesarstwie austriackim zaczęto spisywać ludność od 1754 r. Były to tzw. spisy konskrypcyjne, formujące dane sumaryczne. Najwnikliwiej badano liczbę mężczyzn w wieku poborowym i przedpoborowym. Spisy te były dokonywane, w zasadzie, co 3 lata. Przez wiele lat były to spisy niepełne i nie uwzględniały m.in. struktury społeczno-zawodowej. W Galicji pierwszy taki spis przeprowadzono już w 1773 r., a następny w 1776 r. Szerzej znane są wyniki spisu z 1786 r. Długoletnia praktyka spisowa prowadziła do lepszej rejestracji, dlatego począwszy od spisu przeprowadzonego w 1830 r. dane uznawane są za zbliżone do rzeczywistości.

Okres nowoczesnej praktyki spisowej rozpoczął się w 1857 r. Dokonano wówczas pierwszego imiennego powszechnego spisu ludności. Zachował on pewne cechy spisów konskrypcyjnych. Zostały one usunięte przez, powstałą w 1863 r., Centralną Komisję Statystyczną w następnym spisie w 1869 r. W pełni nowoczesny był spis w 1880 r., jak również następne, odbywające się co 10 lat. Były to spisy bardzo wszechstronne. Niestety mają one dość istotną wadę. W spisach do 1869 r. pytano o narodowość, a od 1880 r. o tzw. mowę potoczną, lecz nie uwzględniano narodowości żydowskiej czy jej języka. Zamazywało to rzeczywistą strukturę narodowościową. W 1880 r. ponad 40% wyznawców mozaizmu podawało język niemiecki, a w 1910 r. ponad 92% język polski.

Na ziemiach polskich w granicach Prus sumaryczne spisy ludności objęły najpierw Śląsk. Po raz pierwszy w 1756 r., a następnie były często powtarzane.

Stawały się coraz bardziej szczegółowe, ale daleko im było do kompletności. Mieszkańcy ukrywali stan faktyczny w obawie przed zwiększeniem podatków. Według T. Ładogórskiego najbardziej zbliżony do rzeczywistości był spis z 1787 r., który nie objął 2% mieszkańców, gdy spis z 1764 r. — aż ponad 24%, a spis z 1796 r. — ponad 7%. Ten ostatni spis objął również całość zaboru pruskiego (jak również spisy z 1800 r. i 1805 r., i ponownie w 1816 r.). Od 1822 r. przeprowadzano je co 3 lata. Nadal spisom tym daleko było do kompletności, chociaż sytuacja poprawiała się. W 1816 r. spis nie objął 13% ludności, a w 1837 r. — 3,5%. Ważne było, że od 1806 r. uzyskane wyniki spisów mogły być publikowane.

Pierwszy, naprawdę powszechny, imienny spis ludności w Prusach został przeprowadzony w 1840 r. Później dokonywano ulepszania metod rejestracji i tak w 1846 r. przyjęto zasadę spisu jednodniowego i miał się on odbywać 3 grudnia. Od 1875 r. spisy te przeprowadzano co 5 lat. Wyniki spisów były publikowane regularnie od 1849 r. Od 1816 r. spisy uwzględniały m.in.: wiek, wyznanie, stan względnie zawód. Rejestracja języka ojczystego odbywała się w niektórych rejencjach (np. kwidzyńskiej w latach 1834—1852) i tylko w 1861 r. objęła całe państwo, ale niedokładnie. Pełną rejestrację języka ojczystego (jako „Mutersprache”) zaczęto dopiero w 1890 r. Podobnie jak w Austrii nie uwzględniano języka żydowskiego, co zwiększało liczbę mieszkańców z językiem niemieckim.

W czerwcu 1882 r., 1895 r. i 1907 r. przeprowadzono dodatkowe, tzw. spisy zawodowe. Badano poszczególne gospodarstwa domowe rejestrując: zawód, pozycję w zawodzie, wiek, stan cywilny, a w 1907 r. także miejsce urodzenia każdej z badanych osób.

Wyniki spisów ludności przeprowadzonych na ziemiach polskich przez władze państw zaborczych były właściwie nieporównywalne ze względu na różnice chronologiczne oraz na stosowanie różnych metod statystycznych i terminologii. Taki stan utrudniał dokonywanie porównań liczbowych. Pełną porównywalność przyniosły dopiero spisy ludności przeprowadzone w II Rzeczypospolitej.

Pierwszy powszechny spis ludności w niepodległej Polsce przeprowadzono we wrześniu 1921 r. Zorganizował go GUS na podstawie uchwały Sejmu z 21 października 1919 r. (powstał on na bazie Głównego Urzędu Statystycznego Królestwa Polskiego, powołany przez Radę Regencyjną 13 lipca 1918 r.). Spis był oparty na nowoczesnych zasadach, a jego zakres tematyczny był bardzo obszerny. Dotyczył on nie tylko ludności i jej cech demograficznych, ale także mieszkań i zwierząt domowych. Spis ten opisał Jan Berger w „Wiadomościach Statystycznych” w ub.r. Wyniki spisu zostały opublikowane w 34 tomach w latach 1926—1930. Obok bardzo wielu zalet (m.in. uwzględniono także narodowość żydowską), miał też dość istotne wady. Po pierwsze, nie objął on Górnego Śląska i Wileńszczyzny. Po drugie, na wschodzie kraju urzędy były jeszcze w stadium organizacji. Wśród ludności miejscowej brak było odpowiednich osób do przeprowadzenia spisu. Na obszary te zostali skierowani komisarze z Warszawy i innych miast centralnych. Nie znali oni specyfiki Kresów

Wschodnich, a wielu z nich nie orientowało się w stosunkach wiejskich. Niejednokrotnie z tego powodu nie uwzględniali oni niektórych zamieszkałych domów. Dlatego też faktyczne zaludnienie województw wschodnich mogło przewyższać dane spisowe.

Drugi powszechny spis ludności w Polsce odbył się 9 września 1931 r. Nie miał on już wad pierwszego spisu. Istnieją natomiast zastrzeżenia co do obiektywizmu informacji dotyczących przynależności narodowej. Wprowadzono bowiem niespotykaną nigdzie w Europie grupę ludności z językiem tzw. „tutejszym” (np. tym językiem miało się posługiwać aż 70% ludności wiejskiej woj. poleskiego).

Przygotowania do trzeciego powszechnego spisu ludności przerwał wybuch II wojny światowej.

prof. dr hab. Juliusz Łukasiewicz — Uniwersytet Warszawski

SUMMARY

This article presents the development of the population censuses organisation and subject-matter in the historical treatment with the background of other European countries and the United States. The Polish Population Census 1789 as well as the censuses conducted in the Grand Duchy of Warsaw within the years 1808—1810 and in the Polish Kingdom in 1897 are described too.

Moreover population censuses in Galicia in the second half of the XIX century (conducted every ten years) as well as population censuses in the Prussia annexed territory (organised every five years) are discussed. Last part of the paper presents population censuses conducted in the II Republic of Poland

РЕЗЮМЕ

В статье представляется развитие организации и тематики переписей населения с исторической точки зрения. С целью приближения этих вопросов они показаны на фоне проводимых переписей населения в других европейских странах и в Соединенных Штатах Америки. Шире обсуждалась перепись населения в Польше в 1789 г., а также переписи населения проводимые в Варшавском Княжестве в 1808—1810 гг и в Польском Королевстве в 1897 г.

Кроме того обсуждены переписи населения в Галиции во второй половине XIX века состоявшиеся каждые 10 лет и переписи населения на территории Польши аннексированной Пруссией проводимые каждые 5 лет с половины XIX века. В конце статьи автор представил переписи населения проводимые во 1918—1939 гг.